

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОШУК СИНТЕЗУ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

ЛУК'ЯНОВА Галина Юріївна - здобувач кафедри загальної теорії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 340.12

Стаття посвячена дослідженню нових підходів к методологии правопонимания в современном отечественном правоведении. Поддерживается идея плюрализма интегральности концепций правопонимания, что синтезирует разнообразные подходы к познанию права. Развивается идея комплементарно-целостной концепции правопонимания, что заключается в сочетании и взаимодополнении подходов метафизики, позитивизма и аксиологии в понимании права.

Ключові слова: право, праворозуміння, метод, плюралізм, інтегративність, комплементарно-цілісна концепція, метафізика, позитивізм, аксіологія.

Постановка проблеми

Утвердження методологічного плюралізму в сучасній українській юриспруденції обумовило пошуки нових засобів досягнення права, а також докорінного переосмислення традиційних. У цьому контексті набуває все більшої значущості розгляд різноманітних підходів до праворозуміння як складової сучасної методології юриспруденції. У юридичній літературі не спостерігається єдності думок стосовно доцільності виведення єдиного інтегративного праворозуміння, натомість отримує все більшої підтримки ідея синтезу взаємодоповнюючих підходів до пізнання права. Тому залишається відкритим питання про місце комплементарно-цілісної концепції у системі методології сучасних правових досліджень.

Аналіз дослідження даної проблеми

Важливе місце у виведенні сучасних методологічних підходів до вивчення проблеми праворозуміння у вітчизняній юриспруденції займають праці відомих українських учених: Є. В. Бурлая, В. В. Дудченко, А. А. Козловського, О. М. Костенка, М. І. Мірошниченка, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, І. С. Тімуш та інших.

Метою даної статті є дослідження нових підходів до методології праворозуміння у сучасному вітчизняному правознавстві, розвиток ідеї використання комплементарно-цілісної концепції праворозуміння у пізнанні права.

Виклад основного матеріалу

У юриспруденції нинішнього періоду розвитку українського суспільства спостерігається чітка тенденція до так званого сучасного праворозуміння і визначення права на основі використання однієї парадигми праворозуміння. Цю парадигму найчастіше ототожнюють з інтегративним праворозумінням, що поєднує досягнення позитивізму, соціологізму, психології, історизму, тобто всього того, що вироблено за допомогою класичної методології. Цікаво, що інтегративні праворозуміння, будучи породженням неklasичної методології в трактуванні його adeptів, тяжіє до того, щоб претендувати на єдино правильний варіант розвитку юриспруденції, яка в такому контексті іме-

нується інтегративною юриспруденцією [1, с. 50].

Новітні публікації з питань методології правознавства свідчать про пріоритетний статус інтегративного підходу. Причому він застосовується в найширшому розумінні цього слова – від інтеграції, здатної подолати предметні полярності всередині домінуючих типів праворозуміння, до інтеграції, спрямованої на нову, загальнометодологічну єдність традицій та інноваційних методологічних підходів. Визнається, що потенціал інтегративного підходу спроможний вплинути на побудову ефективних теоретичних і прагматично-прогностичних моделей пояснення правової дійсності. Такі твердження побудовані на методологічному фундаменті філософських, соціологічних, суто правознавчих і спеціальнонаукових методів пізнання та на результатах попередніх досліджень багатьох науковців [2, с. 24].

У зв'язку з аналізом проблеми розмежування типів праворозуміння серед інших досліджень доречно звернути увагу на розробку А. В. Полякова та О. В. Тимошиної, які виокремили історичні та сучасні типи праворозуміння [3, с. 38–55]. Вони пов'язують формування праворозуміння з класичним типом наукової раціональності у трьох його основних варіантах: природно-правовому, етатистському та соціологічному. Класичні типи праворозуміння ніби готують ґрунт для неklasичних типів, де додається протиставлення об'єкта та суб'єкта пізнання.

Інтегральний підхід покликаний не механічно об'єднати, а синтезувати найбільш значимі моменти, опрацьовані конкуруючими науковими теоріями. Можливість такого синтезу обумовлена не суб'єктивними бажаннями дослідників, а об'єктивною наявністю в праві ідеального і матеріального, раціонального і ірраціонального, належного і суцього, суб'єктивного і об'єктивного, природного і штучно сконструйованого. Право водночас представляє собою ідею і текст, норму і правовідношення, імперативно-атрибутивні переживання і соціалізовані цінності [4, с. 7].

Першими спробами інтегрального праворозуміння у вітчизняному правознавстві можна вважати так зване широке норма-

тивне розуміння права. Прибічники цього направлення виходять з того, що поняття права включає в себе не тільки норми, але і інші правові явища. Що стосується кола цих явищ, то одні із авторів, вслід за А. К. Стальгевичем, С. Ф. Кечекьяном і А. А. Піонтковським вважають, що поняттям права охоплюються норми права і правовідносини; інші, модернізуючи позицію Я.Ф. Миколенко, – норми права, правовідносини і правосвідомість; треті розуміють під правом норми права і суб'єктивні права і т. ін.

Яскравим прикладом неklasичного типу праворозуміння є інтегративна юриспруденція, що поєднує в собі уявлення про право як соціальний феномен і процес, в якому поєднані норми, цінності та факти. У межах постнеklasичної науки автори говорять про розробку інтегративного праворозуміння, що не просто інтегрує окремі аспекти буття права, а й ґрунтується на інтерпретації права як багатоедної структури, що забезпечує синтез тих складових права, які позначаються різними, конкурентними науковими теоріями. Ставиться завдання не лише дати широке визначення права, а й відшукати головний пояснювальний принцип, «що дозволить з хаосу розрізних фрагментів правової реальності створити «космос» права» [3, с. 56]. При цьому як варіант інтегративного праворозуміння авторами запропонована комунікативна концепція права.

«Феномен права є досить багатовимірним навіть на рівні своїх сутнісних підвалин, – стверджує І. С. Тімуш, – а тому будь-яка абсолютизація того чи іншого вузькопредметного методу його вивчення або застосування призводитиме до парадоксальних наслідків» [5, с. 34]. Як слушно зауважує В. М. Селіванов, «... якщо, наприклад, будь-яка галузева юридична наука може бути точною усередині своєї предметної сфери, то вона абсолютно неточна і завжди неповна стосовно дослідження сутності об'єкта в цілому (права або держави). Тобто, при пізнанні права як феномена людської культури тільки галузевий юридичний підхід просто неправомірний» [6, с. 69–70]. Саме тому сьогодні дедалі більше актуалізуються спроби комплексних підходів до вивчення та реалі-

лізації права, в межах яких воно поставало б у єдності своїх сутнісних характеристик, буттєвих форм та функціональних спрямованостей. З цією метою право має розглядатись спільно з контекстом тієї реальності, де відбувається становлення правової належності, її осмислення та динаміка. Тому, на думку І. С. Тімуш, сучасна загальна теорія права вже не може бути виключно юридичною наукою, що абстрагується від будь-яких «метаправових» аспектів нормативно-інституційного регулювання життя суспільства, оскільки, певна річ, право не є самоцінним та самодостатнім феноменом і має досить складну систему своїх соціокультурних детермінант. Відповідно, юридична наука не повинна обмежуватись самим лише тлумаченням чинного законодавства та його приведенням до логічно несуперечливої форми матеріалізації. Адже метою права є реалізація та утвердження справедливості, тоді як у логічно досконалому вигляді може закріплюватись несправедливий закон [5, с. 34–35].

Проте, коли сьогодні робляться спроби здійснення інтегративних підходів до праворозуміння, вони нерідко наштовхуються на досить скептичне ставлення до результативності, та й взагалі доцільності подібних тенденцій у правовій науці. Зокрема, П. М. Рабінович схильний до заперечення існування так званого інтегративного (інтегрального) праворозуміння. Учений аргументує своє твердження так: «Оскільки існування будь-якого людського суспільства супроводжують (і, цілком імовірно, вже завжди супроводжуватимуть) усі зазначені вище фактори, то плюралізм праворозуміння й надалі буде постійно притаманний будь-чій та будь-якій правовій свідомості, у тому числі й такому її прояву, як правові погляди представників юридичної науки. І хоча у ній – особливо останнім часом – і робляться спроби сконструювати уніфіковане, «інтегральне» праворозуміння, однак і серед авторів таких спроб воно не стає загально визнаним та однозначним. Принаймні, на сьогодні стосовно проблеми праворозуміння чітко простежується, можна сказати, плюралізм інтегральності» [7, с. 6].

П. М. Рабінович зазначає, що змістовна плюралістичність загального праворозуміння була, є і завжди залишатиметься його непереборною, нездоланною властивістю. Констатуючи факт плюралізації праворозуміння, науковець виокремлює гносеологічні та соціальні передумови такої плюралізації. Даний підхід актуалізує проблему предмета й методології науки філософії права. Предметом останньої є найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структури й функціонування того явища, яке відображається терміно-поняттям «право». А сама наука філософії права становить синтез знань про такі закономірності [8, с. 22–23].

Критично ставиться до спроби досягнути право однобічно В. В. Дудченко, наголошуючи, що спроба дати однозначну відповідь на природу права зазнають фіаско. Учена приходиться до висновку, що інтегративне праворозуміння повинно поєднати плюральні підходи до пізнання права. «Право в змозі бути не лише нормою, але й волею, не лише волею, але й інтересом, не тільки інтересом, але й свободою, не лише свободою, але й примусом і т. д.». Під цим кутом зору право не зводиться до одного виміру. Воно має свою цілісність і його вичерпні характеристики можливі лише під кутом зору цієї цілісності [9, с. 6].

Складність вироблення інтегративного праворозуміння пов'язана, передусім, з численними внутрішніми суперечностями, апіорі властивими самій природі права. Адже воно «об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і привнесене. Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в «природі речей», і те, що людина привносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінити світ на свій розсуд... Йдеться про субстанційну єдність і про різнопланові характеристики одного й того ж явища. До речі, якщо належно зважати на такого роду життєву діалектику права, то для нього потрібно шукати відповідне загальне визначення; в усякому разі розповсюджене однозначне розуміння права як системи встановлених і підтримуваних

державою правил обов'язкової (належної) поведінки виявляється з цього погляду абсолютно непридатним» [10, с. 83–84].

У сучасній науковій філософсько-правовій літературі все частіше з'являються спроби концептуалізацій синтезу праворозуміння на підставі узагальненого визначення буттєвої сутності права. Своєю чергою, у вітчизняному правознавстві щораз більшого поширення набуває концепція соціального натуралізму, згідно з якою будь-які соціальні явища (у тому числі і матеріалізована в законі правова нормативність) мають розглядатися лише в контексті дії законів природи, оскільки деонтологічні вимоги права «...є не менш природними, ніж фізичні й біологічні, а більш природними, бо вони є вищою формою розвитку природи» [11, с. 73].

Згідно з принципом соціального натуралізму соціальні явища не можна розглядати за межами дії законів природи, а, навпаки, їх треба розглядати як такі, що є не менш природними, ніж фізичні й біологічні, а навпаки – більш природними, бо вони є вищою формою розвитку природи. Це стосується і такого соціального явища, як право.

В межах зазначеної концепції визначення змісту права узагальнюється у той спосіб, що право інтерпретується як соціальна форма реалізації законів природи, у тому числі й природних законів суспільного життя. Отже, право як цілісний феномен поєднує в собі два взаємопов'язані аспекти: природний зміст та соціальну форму. Що ж стосується «сутнісного дуалізму» права, то він долається в контексті розглядуваного підходу за рахунок «підведення» двох іпостасей права під спільну онтологічну основу (а саме – тлумачення правової належності як неприпустимості протиприродної сваволі будь-яких людських дій). Тобто, диференціація природного та позитивного аспектів права виявляється при цьому суто гносеологічною, а тому доволі умовною (як і взагалі саме розрізнення «форми» та «змісту»): «природне право» належить розглядати як засіб для відображення «позавольового» змісту права, а «позитивне право» – як відображення його соціальної (суб'єктивно-вольової, «олюдненої») форми, тобто, фактично, того ж самого

«природного права», але відтвореного крізь призму людської правосвідомості.

О. М. Костенко зазначає: «... варто не протиставляти два права між собою: «позитивне право» і «природне право», а зіставляти їх як два невід'ємні аспекти одного й того ж соціального феномена – права... Відповідно до принципу соціального натуралізму, не існує «природне право» і «позитивне право» як два феномени, що протистоять один одному, а є один феномен – право, що має два невіддільні один від одного аспекти: «природний» і «позитивний» [11, с. 73].

Право не може залишатися «суто позитивним» (абсолютно довільним), оскільки добробут та злагоду суспільного життя людей не можна забезпечити всупереч законам їхнього природного існування. Тому право може вважатися «нормальним» тільки за умови та мірою узгодженості його нормативних начал з такими законами. «Буття нав'язує свої закони і правила існування, неприйняття яких загрожує знищенням і перетворенням у небуття. Перед людиною стоїть завдання виявити ці закони і перетворити їх на правила своєї діяльності, в норми поведінки. В такий спосіб правила буття стають правилами людини. І ті норми, які суперечать законам буття, буттям же і знищуються. Вони не сприяють виживанню індивіда й соціуму, неконкурентноспроможні з масивністю буття. Тому правила поведінки, норми, пов'язані з буттям, ним зумовлені. Тому й право, побудоване на нормах, – онтологічне, воно вкорінене в бутті» [12, с. 35].

З іншого боку, юридична наука неодмінно має досліджувати «позитивний аспект» права: по-перше, через те, що лише шляхом матеріалізації в формальному законі та забезпечення механізмів встановлення й підтримання на базі прийнятого законодавства відповідного правопорядку реалізація правової належності як такої (а, зокрема, й орієнтирів «природного права») взагалі може бути гарантованою; по-друге, – з метою постійного узгодження директив закону з історично мобільними природними та ціннісними вимірами правової справедливості.

Тобто, єдиним засобом реалізації права є його універсальність, поширюваність на

всіх: адже якщо правові норми не визнаються як спільні правила взаємовідносин, то вони взагалі ігноруються, будучи позбавленими статусу суспільно-необхідних нормативних засад. В свою чергу, така «універсалізація» передбачає відповідну «формалізацію» правової нормативності: «формула – це мова права, спосіб його існування й розвитку». Хоча «...право не вичерпується формулою, але воно завжди намагається виразитись у формулі й відобразити у ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Тому без формул, по суті, немає й права, залишається тільки абстрактна ідея справедливості, яка не має конкретних форм застосування» [12, с. 33].

Таким чином, виходячи з позиції соціального натуралізму щодо основного питання правознавства, необхідно визнати, що юридична наука повинна бути «природно-позитивістською» [11, с. 75]. На думку І. С. Тімуш, це означає, насамперед, потребу в її систематичному обґрунтуванні на засадах праворозуміння, синтезуючого в собі ідеї та поняття права як об'єктивної функції соціального регулювання з розумінням юридичного закону як творіння держави [5, с. 13].

Ще один дослідник В. М. Селіванов вважає, що для вирішення сучасних суспільних проблем, особливо перехідного історичного періоду, у вітчизняній соціальній теорії і практиці, в тому числі юридичній, необхідне застосування принципу додатковості, взаємодоповнення альтернативних точок зору, позицій, методів. Автор аналізує генезу концепції додатковості, вихідна ідея якої вперше (у 1912 р.) була впроваджена датським фізиком-теоретиком Нільсом Хенриком Давидом Бором як методологічна вимога в процесі розроблення власної теорії атома, коли він дійшов думки об'єднання ідей дискретності атомних процесів та стабільності атомів. Пізніше (у 1927 р.) ця ідея була конкретизована Н. Бором у формі фізичного принципу, що відображав зміст більш загального гносеологічного принципу, відповідно до якого в процесі пізнання об'єктивної реальності для відтворення цілісності об'єкта можуть бути застосовані взаємовиключні «додаткові» класи понять, кожний з яких спроможний породити свою логічно несуперечливу лінію су-

джен, але які можуть бути взаємно логічно несумісними.

Учений підкреслює, що принцип додатковості, що відноситься до сфери гносеології та методології наукового пізнання, сьогодні набуває фундаментального значення однієї з універсальних загальнолюдських культурних цінностей. В цьому розумінні поняття додатковості тісно пов'язане з філософським поняттям діалектики, а сам принцип додатковості багато в чому визначає сучасний ідеал науки. Більше того, сьогодні відбувається активний пошук нової парадигми знань за усім спектром природничих і гуманітарних наук. Актуальною стає проблема їх сучасної методологічної соціально-культурної та світоглядної озброєності відповідно до нових дослідницьких завдань, до яких можна, зокрема, віднести розв'язання суперечностей між об'єктивністю закономірностей природно-космічного універсуму та антропоцентризмом людської діяльності; утвердження в суспільній свідомості та світогляді ідеї коєволюції (спільного розвитку) людини, суспільства і природи; визнання самоцінності людини і природи, рівноцінності людського і природного буття; єдності різноманітності соціального буття, його форм, зокрема правової; визнання державою людини у суспільстві найвищою соціальною цінністю тощо [13, с. 23–24].

В. В. Дудченко справедливо відмічає, що перше завдання сучасної юриспруденції полягає в тому, щоб відійти від занадто спрощених концепцій причинності у праві. У своєму визначенні й дослідженні права сучасна теорія мусить звести в одно всі три традиційні школи юриспруденції – політичну школу (позитивізм), етичну, або філософську, школу (теорії природного права) та історичну (історична юриспруденція) – і створити інтегровану єдину юриспруденцію. Необхідно подолати хибну думку стосовно виключної ролі юридичного позитивізму, чи виключної ролі природного права, чи виключної ролі історичної школи юриспруденції. Адже нам потрібна юриспруденція, яка синтезує всі три традиційні школи і виходить за їх межі. Тож ідеться про іманентність і трансцендентність сучасної теорії права [9, с. 6–7].

Найбільш відомим представником сучасної «інтегративної юриспруденції» є американський філософ права Холл Джером. Інтегративна юриспруденція синтезує позитивне і природне право та в такий спосіб долає однобічність і незавершеність у правопізнанні. Інтегративна юриспруденція відкриває новий напрямок у розвитку правової думки. Онтологія, яка б відповідала інтегративній концепції, ще тільки мусить бути розроблена. «... Інтегративна юриспруденція є формою дуалізму або плюралізму в тому розумінні, що вона наполягає на синтезі ідей, фактів та оцінок... Інтегративна юриспруденція... є спробою зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер... Коли б метою було захистити плюралізм, то завдання було б відносно легким, але саме в способі досягти синтезу інтегративна юриспруденція зіштовхується зі своїми головними проблемами» [14, с. 739, 740]. Найважливішою серед зазначених проблем є розроблення онтології, яка була б адекватною зазначеній концепції синтезу.

Сучасна методологічна ситуація в нинішньому правознавстві України характеризується переходом від уніфікованої методології до розмаїття методологічних засад. Це, безперечно, плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш повно і всебічно досягнути предмет дослідження – гранично загальні закономірності того явища, яке відображено термінопоняттям права.

Але методологічний плюралізм не повинен перетворюватись на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїстивність». Плюралістичне використання концептуальних підходів має відповідати, «підпорядковуватись» принаймні таким трьом гносеологічним постулатам: об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; необхідність установлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію; спроможність наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явища, що вивчається (а не до її приховування, затушовування) [8, с. 24].

Перед вітчизняною юридичною наукою на нинішньому етапі стоїть питання розроблення такої концепції праворозуміння, яка б адекватно описала особливості сучасної української правової реальності. Адже право є цілісним, проте багатоаспектним явищем, а тому осягнення його суті не може здійснюватись на основі одного методу. Сутністю концептуального збагачення вчення про природу права, на думку В. В. Дудченко, є комплементарно-цілісне пізнання, що є новим напрямом у розвитку правової думки в Україні. Воно комплементує ідеї (метафізику), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) [9, с. 249–250].

Так, пізнання ідеї права як передзнання дає змогу все розмаїття юридичних фактів звести до першопричини і основ (ідеї права та принципів, що випливають із неї) і вже на їх підставі зрозуміти ці юридичні факти. Ідея завжди випереджає факт і вказує йому той напрямок, за яким факт мусить іти вслід. Ідея оцінює факт. За такої умови юрист пізнає глибокий зв'язок юридичних фактів з ідеєю права, як їх першопричиною і в такий спосіб осягає істинний зміст і дух юридичних приписів позитивного права [9, с. 250].

Усвідомленню цінності права в системі соціального регулювання покликаний сприяти аксіологічний підхід. Право відноситься до числа фундаментальних цінностей сучасної цивілізації. Ціннісні властивості права обумовлені природою цього складного феномену, його значенням як особливої форми суспільних відносин, його місцем і значенням у системі соціального регулювання. З іншої сторони, право є одним з основних засобів реалізації системи таких загальнолюдських цінностей, як свобода, справедливість, рівність тощо.

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна прийти до висновку, що серед основних тенденцій розвитку сучасного вітчизняного праворозуміння слід відмітити: по-перше, інтегративність, як намагання синтезувати найбільш значимі моменти конкуруючих теорій права чи об'єднати методології декількох класичних теорій права для вивчен-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню нових підходів до методології праворозуміння у сучасному вітчизняному правознавстві. Підтримується ідея плюралізму інтегральності концепцій праворозуміння, що синтезує різноманітні підходи до пізнання права. Розвивається ідея комплементарно-цілісної концепції праворозуміння, що полягає у поєднанні та взаємодоповненні підходів метафізики, позитивізму та аксіології у розумінні права.

SUMMARY

The article is devoted to research of the new going near methodology of understanding of right in modern domestic jurisprudence. The idea of pluralism which synthesizes the various going near cognition of right is supported. An idea develops complementary-integral conception of understanding of right, which consists in combination and mutual addition of approaches of metaphysics, positivism and axiology.

ня всіх аспектів багатогранного феномену права; по-друге, універсальність, що проявляється в тому, що теорія права повинна не просто фіксувати існуючі юридичні норми, а й пояснити особливості їх реалізації на практиці, у тому числі, крізь призму їх сприйняття окремими індивідами. Інтеграція класичних теорій праворозуміння в цілісній правовій концепції повинна створити передумови для формування більш концентрованого, всеосяжного визначення права.

Проте, можна констатувати, що спроби науковців дати просту відповідь про природу права, неминуче приречені на провал. Тому в майбутньому можна прийти до певного плюралізму інтегральності – такого інтегративного праворозуміння, яке поєднає, синтезує плюральні підходи до пізнання права. Новим напрямком у розвитку правової думки в Україні повинна стати комплементарно-цілісна концепція праворозуміння, яка полягає у поєднанні і взаємодоповненні ідей метафізики, позитивізму та аксіології. Ці наукові методи дадуть можливість найповніше осягнути багатогранне соціальне явище, що відображається поняттям права.

Література

1. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.
2. Мірошніченко М. Методологічна основа системно-інформаційного підходу / М. Мірошніченко // Право України. – 2007. – №3. – С. 24–26.
3. Поляков А. В. Общая теория права: [учебник] / Андрей Васильевич Поляков, Елена Владимировна Тимошина. – СПб.: Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 472 с.

4. Поляков А. В. В поисках интегрального типа правопонимания / А. В. Поляков // История государства и права. – 2003. – № 6. – С. 7–8.

5. Тімуш І. С. Методологічний аспект інтегративного підходу до правознавства / Ірина Сергіївна Тімуш // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № № 1 (68). – С. 33–40

6. Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 67–71.

7. Рабінович П. Сутність праворозуміння / Петро Рабінович // Право України. – 2007. – № 9. – С. 3–7.

8. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 22–26.

9. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку : плюралізм правових вчень : [монографія] / Валентина Віталіївна Дудченко. – Одеса: Юридична література, 2006. – 302 с.

10. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 83–85.

11. Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / Олександр Миколайович Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 72–78.

12. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1–2. – С. 32–44.

13. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики / В. Селіванов // Право України. – 1999. – № 1. – С. 20–26.

14. Антология мировой правовой мысли: [в 5 т.] / отв. ред. Н. А. Крашенинникова. – М.: Мысль, 1999. – Т. 3 : Европа, Америка: XVII–XX вв. – 829 с.